

DAVÍÐ ERLINGSSON

MANNESKJA ER DÝR OG HENNI ER HÆTT

Um nykrað

1 Inngangur

There was a young lady of Niger
Who smiled as she rode on a tiger.
They came back from the ride
with the lady inside
And the smile on the face of the tiger.

MEÐ ÞESSARI VÍSU tekur Shlomith Rimmon-Kenan til máls í bókinni *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*. Bókarheitið segir: frásagnaskáldskapur í nokkru samhengi við skáldskaparfræði samtímans, og það er einmitt frásagnareðli vísunnar, það að hún ber í sér sögu, sem höfundurinn vill færa sér í nyt. Án tengsla við verk Rimmon-Kenans að öðru leyti er þessi vísa einnig hér valin til að vera staður til þess að hefja umræðu um merkingu þess fyrirbæris í skáldskap sem nefnt hefur verið **nykrað** og um gildi þess í þeirri fagurfræði sem leitast við að gera sér grein fyrir frumþáttum mannlegrar skynjunar og merkingar. Til þessa liggur í botninn sama almenna ástæða og Rimmon-Kenan hafði, en einnig sértæk ástæða sem í ljós mun hér koma.

Vísan er af þeirri kveðskapartegund sem um sinn hefur nefnt limra á íslenzku; hún er stundum í ritum eignuð Cosmo nokkrum Monkhous, og uppruni hennar varð að sjálfsögðu í Bretlandi; hún er að allsterkum líkindum ort ekki langt frá upptökum kveðskapartegundarinnar, á 19. öld. Mikið af þessari kveðskapargrein auðkennist af því, að í henni gerist það fráleita og óvænta, það sem að „raunsærri“ sýn er ógerningur, í glaðlegri eða hressilegri frásögn. Þetta skal hér vera nefnt með hugann við, og af því að það varðar að sínu leyti, það hlutverk og eðli alls alvarlegs skáldskapar (hvort sem hann er kíminn eða ekki) að vera landamæravarzla og landamæraökönun menningarheimsins, sem vitanlega er einnig hugmyndaheimur, og leitast við að gera það þar heimakomið og kunnugt sem þetta er gerlegt við, en hafna öðru og vísa því út í villiveröldina. Sbr. 2. og 3. kafla hér á eftir.

Sagan sem vísan ber í sér er hræðileg, því að hún lýsir samruna mannveru

við vætti úr villiheimi, dýr. Manneskjan týnist og á ekki afturkvæmt í mannheim. Sagan af því er okkur tjáð í tveimur örmyndum með brú á milli. 1. Manneskjan virðir fyrir sér reiðdýr, fer á bak og riður af stað ... og 2. Við endurkomuna úr reiðtúrnum. Þar í milli hefur atburðurinn skelfilegi orðið; hann er ósagður, en miðlast með flutningi brossins sem er brúin milli myndanna, brossins sem er á andliti villidýrsins að lokum.

2 Nykur

Sagan sem fram er komin í húsangnum um viðskipti konu og ljóns er nokkuð á þessa leið:

Maður einn sá skepnu, sem honum sýndist falleg og vænleg til reiðskjóta, og hugði hann gott til að nota hana (brosti?). Skepnan var spök, og hann fór á bak, en fann þá að hann hafði ekki stjórn á fararskjótanum, og það sem meira var: hann komst ekki af baki þótt hann vildi, og auk þess mundi það vera hættulegt, þótt hann gæti orðið laus. Með öðrum orðum: nú var það skepnan sem réði yfir manninum, en ekki öfugt (hvort þeirra mátti nú brosa?).

Í heild er þetta sama hugmyndin og sú sem er aðalatriðið í helztu íslenzku þjóðsögninni um nykur, vatnaskepnu sem vafalaust er ekki til nema í hugarheimi en er oftast í hestslíki þegar hún birtist á veruleikasviði þjóðtrúarinnar. Þessi skepna er einnig til hjá öðrum þjóðum. Til fróðleiks um nykursagnir á Norðurlöndum yfirleitt, með sérlegu tilliti til kvíslgreiningar þeirra og til spurninga um upptök og þróun sagnanna, er gott að geta vitnað hér til ritgerðar eftir Bo Almqvist 1990. Sú kvísl nykursagna sem hér er talin „helzt“ í íslenzkri sagnaleifð, og sennilega að upphafi, er sú sem í þessu riti er táknuð I. „Vattenhästen som ridhäst.“

Á þeirri sögu sem þannig hefst getur ekki orðið nema tvenns konar endir. Annaðhvort fer skepnan með manninn ofan í vatnið sem er heimkynni hennar, og vita menn ekki meira frá þeim að segja, eða maðurinn man og fer í örvæntingu sinni með bænarorð til guðs. Við það að nefna guð losnar hann og kemst af baki áður en skepnan kemst með hann ofan í vatnið. Í því tilviki endar sagan vel, en óhætt mundi þó að segja, að þvílíkri reynslu gleymi maðurinn aldrei og að hún hafi með nokkrum hætti skipt máli um afstöðu hans til lífsins eftir það.

Með þessu þarf ekki að vera sagt að sá sem orti ensku limruna muni — hvorki vitandi vits né óvart — hafa átt fyrirmynd að efni hennar í sagðri frásögu (þjóðsögn), enda þótt það væri ekki ósennilegt. Hitt er hins vegar

óhætt að fullyrða, að mynd með sömu frumatriðum í hafi vakað fyrir honum, og því verið til í hugskoti hans, hvernig sem sú mynd hefur verið til orðin eða hvaðan komin.

Metafóra, 'yfirfærsla', sem Ólafur Þórðarson (1884:26) skilgreindi (eftir riti Donatusar) á íslenzku sem „framfæring orða eða hluta í aðra merking“ hefur ætíð verið eitt hið mikilvægasta tæki mannsins til þess að koma skilningi, um leið og máli sínu og sögu, á heiminn og reynslu sína. Að einhverju, en mjög verulegu leyti, verður að ætla að yfirskilvitlegar vættir og goðmögn náttúrunnar séu einmitt þessa eðlis og uppruna. Það er til dæmis öldungis ljóst um tröll, að þau eru berendur og um leið persónugervingar hömlulausra, ótempraðra hvata og eiginleika (kynhvöt, átgræðgi, tryggð), sem eru mannlegir, en þannig að hinn félagsbundni og aðlagði maður verður að hafa þá í öruggum hömlum, í hófi. Náttúran sjálf virðist mönnum oft líka hömlulaus, þegar hún fer hamförum, og þá geta mönnum fundizt eða sýnzt í henni vera ógnarvættir að verki. Og að því leyti sem eiginleikarnir, sem hafa í hugmyndafari manna gæðzt lífi og persónuleikum sem tröll eða aðrar vættir, eru hluti af veruleika þeirra, að því leyti eru vættirnar orðnar sannar. Þær eru sannleikur. Slíkir persónugervingar eru þá líka sanngervingar.

Úr því að ljónið í limrunni hefur sýnt sig að vera þar í hlutverki nykurs þjóðsagnarinnar, þá gefur auga leið að hin persónan, konan frá Níger, sé manneskja nykursögunnar. Auðvelt er að hugsa sér, að sú persóna gæti sem yfirfærsla staðið fyrir vitund okkar manneskja í margvíslegum aðstæðum í lífinu. Hver kannast ekki við þá reynslu, að hafa farið rangt að einhverju, vegna vanskilnings á einhverju mikilvægu grundvallaratriði eða vegna meinloku, svo að nærri lá að hrapallega færi? En ljós skilningsins kviknaði í tíma, áður en í fullkomið óefni var komið, og við komumst af baki meinlokunni. Annars hefðum við ekki orðið til frásagnar um hættuna og um það sem skildi milli lífs og dauða, eða milli eðlilegs lífs og fullkominna ófara. Hættan sem um gæti verið að ræða gæti verið fullkomlega huglæg. Huga sinn þekkir maður ekki til hlítar; hann er undarlega sjálfstæð vera og getur komið manni feiknlega á óvart, svo að allt ætlar um koll að keyra. Má til dæmis í því sambandi minna á áföll af geðtruflun, ást, harmi o.s.frv., aðstæður þegar manneskja getur fundið á sér, að hún sé, eða hafi verið, að því komin að ganga af göflunum. Þannig skapaður ætla ég, að nykurinn hafi stundum verið í sögum, og að sögur af vættum geti verið tákningar frásagnir um slík áföll, þegar manneskjunni er sýnt í tvo heimana.

Nú vill svo til, að Ólafur Þórðarson hvítaskáld tók upp í Málskrúðsfræði (1884:102) sinni dróttkvæðan vísuhelming höfundlausan, sem er um manneskju sem einmitt virðist stafa hætta af hömluleysi sínu — í þessu tilviki af

ástamálum — þannig að einboðið virðist að taka vísuhelminginn inn í þetta mál:

Enn skinnbiarta skortir
skapið kannaz mer svanna
dyr er hon hætt at hvarv
halm æín níorvn steína.

Ólafur tekur vísuhelminginn upp af því að hann hefur í honum dæmi um hina fyrstu af fjórum „leiðum“ metaforu: „Af andligum hlut til andlegs hlutar“ (eftir orðum Donati: ab animali ad animale), sem er þá „framfæring“ einnar lífigæddrar skepnu til annarrar. Vísuorð þessi eru ekki varðveitt annars staðar en í þessu samhengi í Ormsbók Snorra-Eddu, en nú hér skrifuð upp eftir útgáfu Finns Jónssonar í *Skjaldedigtning A* (1912:600).

Vísuorðin hafa þótt fræðimönnum ekki auðveld skýringar. Þeir Björn M. Ólsen og Finnur hafa, að fyrirmynd Sveinbjarnar Egilssonar, leitað nokkuð langt eftir götu ofljóss til skilningsins, þangað sem ekki virðist óhætt að fylgja þeim alla leið með öruggu hjarta. Sjá um þetta útgáfu Bjarnar M. Ólsens í *Islands grammatiske litteratur*, en einkum skýringartilraunirnar (Ólafur Þórðarson 1884:102–103, 213–214); og umræðu Finns Jónssonar í *Lexicon poeticum* við orðið **halmein**, þar sem hann hallast að ofljóst-skýringu Bjarnar. Þótt ekki muni vera allt sem sýnist um merkingar í vísuhelmingnum, er þó samdæmi um mikið af því sem mikilvægast er í yfirborðsmerkingunni. Það leikur ekki vafi á frumlagi né umsögn, og ekki heldur hvaða orð sé andlag, þótt merking þess orðs vísi í ýmsar áttir. Frumlagið er Njörun steina, kvenmaður. Hún er kölluð skinnbjört, sem hlýtur að þýða fögur álitum, en ef til vill mætti líka láta sér detta í hug skinnbjört, þ.e. lýsandi björt eða: sem sýnist björt. Sögnin er, að þessa konu skortir nokkuð, andlagið er það sem felst í **halm æín** eða **halmein**. Sú merking er nokkuð ljós af því sem Ólafur segir í framhaldinu, og mun mega treysta því að honum hafi ekki skjátlazt mjög um það (1884:103):

Fyrir fegrðar sakir þotti skalldinv betr fara malit ok vberari verða
lqstrinn, at kalla marglata konv helldr dyr en greina ser hvern hlvt,
þann ær hon gerði vmannliga.

Vísan er um ástamál konunnar. Það sem hana skortir verðum við því að ætla að sé ástaratlæti karls eða mäske karla, úr því að hann kallar hana margláta. Meðal hugmynda forns kveðskapar er sú kunnugleg, að „eitt mein sækir jarl hvern“ (Finnur Jónsson 1912:222), nefnilega ástarsótt, ástarhvöt. Því

blasir við, að þetta mein mætti vel heita halmein; nokkuð augljóst, að eignarfallssamsetning gæti varla gengið í því orði. En halmein væri í munnlegum flutningi torgreinanlegt frá halmmein, sem Sveinbjörn Egilsson stakk upp á að lesa, og hinir hafa fallizt á, að því er virðist án þess að láta sér detta í hug mein hvers jarls til skýringar, enda er sá skilningur beinn og ekkert ofljóst í. Halmmein, það sem eyðir hálmi, er eldur, og á þeim grunni er ekki torráðið að halmmein sé ást — ekki fjarskalega ofljóst orðbragð um þann blossa sem konur þurfu, og samför hljóðanna í halmein og halmmein gæti vakið tvær hugmyndir senn, hið almenna jarlmein og ástareld. Að ekki geti verið um venjulegan eld að ræða hér gefur sig eiginlega af því, að það er allt of hversdagslegt fyrir hina vammí firrðu íþrótt, nema fleira komi til, að kona á bæ þurfi að sækja eld.

Með þessu mynda vísuorð 1 og 4 saman setningu, sem er heil, og þarf ekkert upp í hana að taka úr stálinu sem á milli kemur, vísuorðum 2 og 3, enda þótt Finnur Jónsson hafi gert það. Þau eru tvær sjálfstæðar setningar í tengslum við aðalmálið 1–4. Vísuorð 2: Ætli ég sé ekki farinn að kannast við skapið í henni (eða máske: skap kvenna yfirleitt?)? Vísuorð 3, sem er aðalatriði bæði hér og fyrir Ólafi Þórðarsyni, er nokkuð vandasamt í lokin. Með því að láta **hætt** standa hér en ekki með halm(m)ein, eins og Finnur gerir, verður auðveldara en ella að sjá vit í orðunum **at hváru**. Þau skulu því hér talin standa með **hætt** og skírskota til beggja merkinga orðmyndarinnar **dýr**. Merking vísuorðsins verður þá, að konan er dýr (skepna, eins og Ólafur segir) eða/og dýr (mæt, ágæt, falleg, dýrleg — sem Ólafur nefnir ekki), og að hvorritveggja merkingunni er hún hættuleg eða í hættu sjálf. Um orðið **hætt** er það að segja, að mér virðist ekki geta orðið ljóst, hvort merking þess beinist að konunni sjálfri (vegna ástarsóknar hennar eða gírnileika) eða að öðru fólki, e. t. v. karlmönnum (vegna þess sama) og hlýt því að láta það liggja milli hluta. En ef hættunni stafar af henni til annarra, þá gætu menn ef til vill hlotið af henni reynslu nykursögunnar, jafnvel misst vitið út af þeirri kvenskepnu, því að „heimska úr horskum gerir hölda sonu sá inn máttki munur“ (Hávamál 94. vísa). Sé hættan hennar sjálfrar, gæti henni orðið hömluleysi (marglæti) sjálfrar sín að nykri, og óvíst um úrslit viðskipta þeirra, hið bjarta bros þá ef til vill komizt á andlit skepnunnar.

Það sem málskrúðsfræðingnum varð að dæmi um ræðubragðið metafóru mun í rauninni vera kveðskaparbirting svipaðrar reynslu og hugmyndar og útfærð var á táknanlegan hátt í heilli sögu um nykurinn og um konuna frá Níger. Eðlisþáttur sem er hættulegur þegar hann er hömlulaus „framfærist“ í metafóru til skepnu, vættar, persónugerist í þvílíkt sem nykur, sem á það til að

hlaupa með manneskjuna út úr mannfélaginu í glötun, sem jafngildir opnum dauða, nema bjargráð takist. En frásögulausa metaforan í dróttkvæða vísu-helmingnum er að því leyti í ríkara samræmi við örlög konunnar frá Níger, að manneskjan rennur í báðum saman við dýrið, verður dýrið.

Undirstaða metaforunnar hér var grundvallarandstæðan maður : dýr, sem andstæðir flokkar til þess að flytja á milli. Í þessari andstæðu er fólgin önnur, þ. e. annars vegar siðað mannfélag, hins vegar villiheimur eða allt annað; og í tilliti til einstaklings, sem æ á heima í mannfélagi, birtist okkur andstæðan: annars vegar siðaður, félagsþroskaður, með taumhald á sjálfum sér, en hins vegar siðlaus, óþroskaður, hömlulaus (þ. e. sem horfir til þess villta og gæti horfið þangað). Það sem Snorri Sturluson segir um nykrað í fyrsta kafla Háttatals er í fullu samræmi við þessa almennu andstæðuskynjun í heimsmyndinni. Hann nefnir nykrað svo sem það sé andstæða nýgervingar. 6. vísa Háttatals sem er dæmi hans um nýgervingu skal hér ekki tekin upp, en hún staðfestir að fullu það sem hann segir um hana (Edda Snorra Sturlusonar 1931:217):

Það eru nýgjörvingar að kalla sverðið orm og kenna rétt, en slíðrirnar götur hans, en fetlana og umgjörð hams hans. Þar heldur til ormsins náttúra, að hann skríður úr hamsi og til vatns. Því er svo að hann fer leita blóðs bekkjar og skríður hugar stigu, það eru brjóst manna. — Þá þykja nýgjörvingar vel kveðnar, ef það mál, er upp er tekið, haldi of alla vísulengd.

Það gerist vissulega í þessari vísu. Sverð er sóknar naður, rógs ramsnákur, sverðasennu linnur, vals ormur; aðeins ormar, og ekki kennt á annan veg, og allt sem um sverð er sagt er látið falla að athæfi orma, þannig að ekki er missmíði á. Með þessu er sú list að ná samræmi ræktuð þangað sem ekki kemst lengra. En síðan segir Snorri í beinu framhaldi: „En ef sverð er ormur kallaður, en síðan fiskur eða vöndur eða annan veg breytt, það kalla menn nykrað, og þykir það spilla“ (Edda Snorra Sturlusonar 1931:217).

Það er auðséð, að fyrir Snorra vakir annars vegar íþróttin vammí firrða, hugsjón þaulræktaðrar listar dróttkvæða, hins vegar sem andstæða villigróðurinn á þeim akri. Hann tekur þó fremur vægt til orða með því að vitna aðeins í almennan smekk með orðunum „og þykir það spilla“. Enda hefur honum sjálfsagt verið það jafn ljóst og flestum fræðimönnum síðan, að mikill þorri dróttkvæða er alls ekki þannig, að „það mál er upp er tekið“ haldi lengi, hvað þá „alla vísulengd“. Mjög víða er máli „breytt“ eða skipt í þessum skilningi, ólíkar líkingarmyndir geta kallað hvor á móti annarri á áhrifaríkan hátt, þann-

ig að ógerningur verður að fallast á, að nykrað sé jafnan löstur á brag, hvað sem Snorri og bróðursonur hans segja. Ólafur skipar nykruðu til þess flokks sem cacemphaton er nefndur, en það er ein deilitegundin í þeim mikla mállastaflokki sem heitir soloecismus, sbr. barbarismus:

Soloecismus er löstur í samansettu máli, gjör í móti reglum réttra málsgreina, og verður soloecismus í tveim pörtum eður fleirum. En barbarismus í einni sögn, sem fyrr er ritað

segir Ólafur (1884:16). Er því eiginlega um að ræða sama fyrirbærið, brot gegn lögmáli kórréttrar málfræði og hugsunar, en með þessum mun, að barbarismus verður í einni sögn en soloecismus er ósamkvæmni eða villa í lengra samhengi.

„Cacenphaton [ritað catenphaton í handriti og útgáfu] er kölluð ófögur framflutning stafanna eður samstafna í einu orði eður fleirum“ (Ólafur Þórðarson 1884:18) (sbr. barbarismus og soloecismus). En Ólafur skipar hingað fleiru en hljóðlýtum, t.d. því „ef maður eignar óviðurkvæmilega öðrum hlut það, er annarr á“, svo sem: „Skíð gekk fram að flæði / flóðs í hreggi óðu“, því að „hér er kallað að skip gengi, en það er eiginlegt mönnum eða kvikindum“ (1884:19). Og hingað setur hann einnig nykrað með þessum orðum: „Sá löstur heyrir cacemphaton, er vér köllum nykrað eður finngálknað [finngálkað hdr. og útg.], og verður það mest í nýgjörvingum, sem hér“, og nú koma fimm vísuorð (1884:19), þar sem:

hér er exin kölluð í öðrum helmingi tröllkona skjaldar eður valkyrja, en öðrum helmingi sút hjálmsins, og er svo skipt líkneskjum á hinum sama hlut sem nykur skiptist á margar leiðir.

Þetta er það sama og Snorri talaði um áður. Hér er breytt máli, en því ekki haldið til neinnar lengdar. Af samhengi Ólafs er að skilja, að hann telji það ekki nykrað þegar talað er um að skíð flóðs gangi á sjónum, en ekki sagt að þau skríði eða haft annað sagnorð sem gæti réttilega átt við skíð — enda þótt þetta sé líka cacemphaton að hans skilningi.

Lýsing Ólafs er sérlega mikilsverð til fyllingar þeirri hugmynd sem Snorri gaf um nykrað, því að Ólafur segir miklu meira. Í fyrsta lagi koma hér bæði fram lýsingarháttarnafnorðið nykrað og grunnorðið nykur á þann hátt að við sjáum, að enginn vafi leikur á því í huga Ólafs, að skáldskaparfyrirbærið nykrað nefnist því nafni vegna líkingar við skepnuna nykur. Í öðru lagi kemur fram að þetta sé í samræmi við þann eiginleika skepnunnar að vera hamhleypa, geta birzt í margvíslegum myndum. — Á þessu leikur ekki heldur

vafi, skv. vitnisburði þjóðsagnanna. Í þriðja lagi fáum við staðfest, að þegar orðið nykrað er haft um fyrirbæri í málnotkun, þá er þar um að ræða líkingar-yfirfærslu úr vættaheimi til þess að lýsa fyrirbærinu, metaforu úr ríki þess dularfulla og uggvæna til að lýsa því sem gerist í ræktaðri, siðmenntaðri mál-tjáningu. Þetta neglir Ólafur fast með því að bæta við heiti annarrar furðuskepnu: nykrað eða finngálknað.

Þessi yfirfærsla liggur fyrir, er kirfilega bókuð staðreynd. Hún á sér vitanlega forsendur í skynjun manna, og það eru þær forsendur sem þetta mál hér hlýtur að stefna að því að reyna að varpa ljósi á. Engin ástæða er til að ætla annað en hugtakið nykrað muni vera eldra en ritin sem það kemur fram í, nema ef svo færi að hliðstæða myndist í erlendum lærdómsritum, sem gæti hafa orðið fyrirmynd. En það myndi þó að líkindum gilda einu um skynjunina á bak við. Menn höfðu þessa sérstöku yfirfærslu milli skynjaðra sviða í veruleikanum til að tjá það sem gerðist í lýsingu, þegar skipt var um (samflíkingar-)efni — skipt máli — í miðju samhengi lýsingarinnar — eins og þegar maður á vænlegum reiðskjóta gerði sér alltíeinu ljóst að hann var lífshættuleg óskepna. Þegar Snorri og Ólafur töldu nykrað löst, þá var það að verulegu leyti í þeim anda sem þeim kom úr erlendum fræðiritum um retórík, lógík og grammatík, þar sem fræðin um málbeitingarlistina felst í sundurliðun og rökrétti útskýringu þeirrar tækni að beita máli á áhrifaríkan hátt með fullri virðingu, ef ekki í fullkominni hlýðni við reglur málfræði sem átti að vera rétt og rökleg. Í slíkum ritum var mönnum kennt með fyrirmyndum. Þau voru kennslurit og forskrifta. En mælskufræðin viðurkenndi líka að hægt væri að beita mállöstum mörgum til áhrifa, og áhrifin eru ætíð það sem að er stefnt. Augljóst er, að það hefur verið erfitt að fella innlenda dróttkvæðalist undir kerfishugsun þessara fræða. Því verður að taka með ákveðnum fyrirvörum þeim dómi Snorra og Ólafs, að nykrað sé löstur. Sá löstur gat einnig verið magnað áhrifataeki í kveðskap sem og annarri málbeitingu, enda þótt það tæki hlyti ekki heiðursess hjá íhaldsmönnum sem var annast um ögun, rækt og reglu listarinnar.

Á okkar dögum hef ég ekki orðið þess var að fræðimenn litu á skáldskaparfyrirbærið nykrað — nykrun mætti það heita að yrkja eða semja texta þannig — öðruvísi en Snorri og Ólafur gefa beint tilefni til, en það er í rauninni út frá andstæðunni það ræktaða andspænis því villta, eða listvirki andspænis villigróðri. Orðtengslið við óskepnuna hefur þá aðeins orðið til þess að styrkja sömu afstöðu og hjá stílfræðinni fornu, með þeirri ívilnun þó, að stundum megi láta villigróðurinn njóta sín. Ég hef ekki orðið þess var, að menn hugsuðu öllu lengra. Það nykraða verður þá yfirleitt séð sem einhvers

konar hnökrar, sem þó er hægt að taka og beita til einhverra áhrifa — svona eins og menn hafa í sögunni stundum tekið villijurtir og ræktað þær sér til gagns. Þetta er ekki nægilegt. Til þess að bæta þann takmarkaða skilning sem leiðir af því að líta á nykrað aðeins í ljósi þessarar einföldu andstæðuhugsunar, þarf að sjá fyrirbærið í víðara samhengi, huga meðal annars að atvikum nykursagnarinnar og hlutverki hugarheimsvætta yfirleitt, reyna að veita næga víkkun (amplificatio). Það er þetta, sem hér er freistað að gera.

Það er ekki þannig, að nykur sé aðeins nafn einhverrar furðuskepnu valinnar af handahófi (sbr. finngálknað), heldur alveg sérstakrar hugarheimskepnu, sem mun í eðli sínu vera metafóra út úr hugarheimi (sambærileg að því leyti, í orlofi að mæla, við guð) og persónugervingur einhverra eiginleika og reynslu í sálarlífi mannsins. Slíkt afsannast ekki af því að nafnið og sífjungur þess í skyldum málum kemur þar og í þýðingum fornum á íslenzkt eða norrænt mál fyrir um raunveruleg vatnadýr (flóðhesta, krókódíla, sjá orðabækur), því að nú er um að tala dýr sem (óháð uppruna nafnsins) er orðið að slíkri yfirfærslu hugmynda, reynslu. Í því hlutverki er dýrið í senn áburðardýr og fararskjóti atburða mannlegrar reynslu, ker sem einhver hluti reynslunnar er látinn í með tákningum hætti tungumálsins. En þegar upphaflega yfirfærslan er orðin að sanngervingi í menningunni, þá er hún þar tiltæk til notanna, sbr. þjóðsagnir.

Skáldskapur, frásagnir nema með slíkum tækjum veruleikann upp í sig, verða að mynd hans, og eignast með því það gildi fyrir manneskjuna að geta í textanum endurlífað þennan veruleika sinn og lært af honum, jafnvel þótt með ómeðvituðum hætti sé. Slíkar sögur og kvæði geta orðið þjóðsögur og þjóðkvæði og miðlað fólki mikilsverðum reynslusannindum. Á þessum grunni hefur íslenzka (og sumpart erlenda) nykursögnin verið túlkuð hér, í samhengi við vísur tvær: enska húsganginn um konuna frá Níger (ekki orð um, hvort staðarheiti þetta gæti hjá fáfróðu en snjöllu ensku skáldi verið sprottið frá skepnunni?) og dróttkvæða helminginn um fallegu konuna, sem báðar urðu dýr. Myndhverfingin í dýr hlýtur æ að hafa verið máttug hjá fólki sem lifði í heimsmynd andstæðunnar það ræktaða, örugga, heima andspænis því villta, óttalega utan við heimkynnið. Að verða dýr var að hverfa af lífi sem manneskja.

3 Textinn sem nykur

Hjá höfundum rita um retórik, stílfræði eða skáldskaparfræði ríkir yfirleitt viðhorf þeirra sem yrkja, rita, eða halda ræður, enda þótt markmiðið hljóti æ

að vera að hafa áhrif á hugarfar annarra, að breyta viðhorfi þeirra, sem er heimsmynd þeirra, en ef það breytist, þá er um leið skipt máli þeirra. Því verður einnig að líta á stöðu viðtakandans gagnvart textanum. Til þess að nokkur áhrif verði af texta, verður hann að grípa og halda athygli og samúð viðtakandans. Geri hann það, hefur hann náð valdi á viðtakanda sínum og getur ef til vill leitt hann til að taka við sem sönnu einhverju því sem hann hefði seint fallizt á, án tilkomu þessa áhrifavalds. Setjum nú svo, að fortöluatriði í textanum sé mikilvægt á þann hátt að það breyti heimsmynd lesanda, þ.e. bæði skipti hann máli og skipti máli hans. Þá er tvennt til: Ef það sem hann tekur þannig við er hollur lærdómur og nauðsynlegur, hefur hann gott af. Það gæti borgið tilvist hans sem manns. Ef lærdómurinn er óhollur, getur hann haft illt af, og skynji viðtakandinn, að þetta mál sé varasamt, getur hann ef til vill tekið sig á og losað sig undan áhrifavaldi textans, án þess að verða fyrir breytingu á sjálfum sér. En sé svo, í annan stað, að textinn flytji viðtakanda ekkert sem breytir honum, þá er líka tvennt til. Að textinn hafi jákvæð áhrif með því að hjálpa viðtakanda að fara yfir og staðfesta lífsgildi hans. Það getur orðið honum styrking í lífsbaráttunni (en óholl þó líklega, ef bæði maður og texti eru á róli sem er illt og rangt). Þetta textahlutverk er almennt séð mjög mikilvægt, því að allur þorri lesmáls er á þessa leið, staðfestandi og ekki umbyltandi. Í annan stað hlýtur það að vera til, að texti hafi alls engin áhrif, hvorki til breytingar né styrkingar, skipti engu máli.

En hvernig sem þetta er sundur greint, er samt augljóst, að hlutverk texta er sambærilegt við starfa reiðdýrs sem ber riddara sinn einhverja leið. Taki reiðdýrið völdin af honum og beri hann þangað sem hann vildi ekki, þá er textinn orðinn það sem nykurinn er myndhverfður persónugervíngur fyrir, og lesturinn sú reið á honum sem skiptir máli fyrir okkur með því að skipta máli okkar, breyta afstöðu okkar til veruleikans. Samkvæmt þessari hugsun er nykursögnin, eða getur verið, yfirfærsla og dýrið persónugervíngur mikilvægasta valdatakis heimsins, textans, málsins, því að viðtaka texta er sú reynsla sem mestu ræður í samfélagi manna. Af þessu sést, að Pegasus er ekki einn sinnar tegundar.

Pegar kenningar æpa hver gegn annarri ósamhæfar myndir af veruleikanum, mun það hafa verið nefnt nykrað vegna þess að reynslan af því hafi þótt lík því að ráða ekki reiðskjótanum og vera jafnvel í bráðum háska á baki hans. Slík raun kann að breyta viðhorfi, heimsmynd. Þegar nykrað er, er breytt máli (orð Snorra) í samhengi innan texta, þ.e. þar er máli skipt, og það verður á þann hátt að það skiptir máli fyrir manneskjuna. En nýgervíngin, þar sem ekki er breytt né skipt máli, er hætt við að ekki skipti miklu sem reynsla,

einmitt vegna þess að „það mál, er upp er tekið“ er látið haldast til loka samhengis. Og í þeirri skáldskaparfræði sem einkum lætur sig varða upptekningu veruleikans í texta getur hún ekki talizt sérlega mikils virði, því að hún er eins og japanskt tré í blómsturpotti ræktað nákvæmlega í það form sem maðurinn batt það til. Nýgervingin hefur því ekki burði til að breyta miklu um veruleikann, en þegar nykrun heppnast og sýnir manni í tvo eða fleiri heimana, þá getur hún orkað þessu.

4 Lokaorð

Skáldskapur er ílát og farartæki í tungumálinu fyrir líf og heim. Hann nemur líf og heim upp í sig með sínum hætti og rannsakar hann þar í atburðum og átökum. Af því má skilja, hvers vegna ekki eru til eiginleg skáldskaparfræðileg hugtök, hugtök sem varða skáldskap sérstaklega og eru án tengsla við lífið. Skáldskaparfræðileg hugtök eru slík, að þau varða einnig lífið. Í annan stað má af þessu skilja það, að slík hugtök eru annaðhvort sígild eða þá ekki til nema ef til vill sem fræðiflugur um stund. Hugtaksheitið nykrað er nafn metaforu sem hefur sígildi af því, að viðureign mannsins við nykur er í reynslufrásögninni orðið að birtingarformi eilífra átakanna um heiminn milli menningar og villiveraldar. Á þessum grunni er því einnig eðlilegt að skáldskaparfræðilega hugtakið hafi orðið til. Þegar það kemur fram, að nykrað sé sama sem finngálknað, mun varla ætlandi að um eiginlega andstæðu sé að ræða þarna á milli. Sú hugmynd að líkja því ósamhæfa í skáldskap við skrímsli úr ósamhæfum pörtum (kjúklingalær á nauti e.þ.u.l.) var kunn í fornum fræðibókum að sunnan. Þaðan er líklega ætlandi að hugmyndin um þess háttar finngálknað sé komin. Um það má þó varla fullyrða. En þetta á síður við um vatnaskepnuna nykur, sem gerzt hefur burðardýr einnar hinnar mikilvægustu mannlegrar reynslu og hugmyndar. Raunar er full ástæða til að gera lítið úr árekstri þessara hugmynda. Sá skilningur nykursagnarinnar sem hér hefur verið gerður að grunni skilnings á skáldskaparfræðihugtakinu er miklu víðari, og upptök hinnar hugmyndarinnar myndu hæglega rúmast innan hans.

Skólameistarar allra alda hafa tilhneigingu til að kenna það sem þeir halda sig vita og það sem þeim þykir þurfa að kenna, og gott er að kenna það sem hægt er að gera að einhvers konar tækni, sem og það sem gerlegt er að afmarka frá öllu öðru. Það er erfitt að skilja það sem skynsemi okkar nær ekki til, og það er að mörgu leyti betra að vera ekki alltaf að glíma við neitt ægilegt eða dularfullt. Þó verður því ekki móti mælt, að alvarlegur skáldskapur

ferðast um eða stundum handan við útjaðra þess nú eða nokkru sinni vitanlega. Í kennslustarfa sínum höfðu skólameistararnir gömlu, Snorri og Ólafur, að vissu leyti meiri mætur á því í skáldskapnum sem féll undir athafnasvið Braga (hagleikur, tækni) en Óðins (allt það háskalega og dularfulla). Ætli þetta hafi nokkuð breytzt? Eða hefur ekki, af tveimur goðsagnarlegum höfundum skáldlistarinnar, Bragi allar götur verið tekinn fram yfir Óðin hjá þessari þjóð? Svo mun vera, og ekki hjá þessari þjóð einni.

HEIMILDIR

Almqvist, Bo. 1990. Upp flöt lever och lunga. En preliminär omtugning av problemen rörande de nordiska vattenhästsägnernas ursprung. *Inte bara visor*. Studier kring folklig diktning och musik tillägnade Bengt R. Jonsson den 19 mars 1990: 15–42. Svenskt Visarkiv, Stockholm.

Edda Snorra Sturlusonar. 1931. Útg. Finnur Jónsson. København.

Finnur Jónsson (útg.). 1912. *Den norsk-islandske Skjaldedigtning* I:A. København.

Rimmon-Kenan, Shlomith. 1983. *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*. Methuen, London.

Ólafur Þórðarson. 1884. III. afhandling. *Den tredje og fjerde grammatiske afhandling i Snorres Edda tilligemed de grammatiske afhandlingers prolog og to andre tilæg*:1–119. Udg. Björn Magnússon Ólsen. STUAGNL XII. København.

Sveinbjörn Egilsson. 1931. *Lexicon poeticum*. Útg. Finnur Jónsson. København.

SUMMARY

Recognising that poetry is bound to reflect the world as it investigates the condition of man, the present article seeks to reappraise the meaning and function of *nykrað*, 'disharmonious imagery', as opposed to *nýgerving*, the term traditionally favoured in scholarship, at least since Snorri's *Edda*. Snorri rather frowns on *nykrað*, whereas the perfectly harmonised imagery of *nýgerving* is seen as the epitome of scaldic art. The author accepts that *nykrað* derives from *nykur*, the waterhorse of folk legend. He maintains that the most common Icelandic version of this legend is a very apt metaphor for the universally recognised human experience of almost failing to escape from some risky situation, of almost not surviving as a member of civilised human society and, as a consequence, of being lost in the wilderness, or in death. Human life is fraught with such dangers, and the animal *nykur* is its personification, ever likely to confront and befuddle us on the borderline between civilisation and chaos. It can appear anywhere — as the tiger ridden by the lady of Niger or, perhaps, as the animal nature threatening the foolish woman in the verse cited by Ólafur Þórðarson. If poetry

is to have real meaning in our lives, it must involve an element of risk: *nykrað* must be granted priority over the elevated verbal craftsmanship of *nýgerving*, whose priority is the virtual elimination of the unexpected. In the end, because we need to be aware of danger in order to avoid it and survive, *nykrað* is important to us and *nýgerving* is not.

Heimspekideild Háskóla Íslands
Árnagarði við Suðurgötu
101 Reykjavík
davide@rhi.hi.is